

**ШТРАФ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ****FINE AS A KIND OF JUVENILE PUNISHMENT
IN UKRAINE'S CRIMINAL LAW**

Мицька О.І., викладач циклу загальноправових дисциплін
Дніпровський центр підвищення кваліфікації персоналу
Державної кримінально виконавчої служби України

У статті автор надає стислу характеристику інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Особлива увага приділяється такому виду покарання, як штраф. Акцентовується увага на тому, що нині законодавче поняття «штраф», викладене в Кримінальному кодексі України, є дещо застарілим і не відповідає сучасним реаліям. Автор зазначає, що кримінальний і фінансовий штрафи є діаметрально протилежними видами стягнень, при цьому фінансовий штраф є більш самостійним і повноцінним видом впливу, оскільки не піддається заміні іншими протилежними покараннями, на відміну від кримінального штрафу, який можна замінити громадськими або виправними роботами. Відмічається, що кримінальне покарання повинно мати індивідуальний, лише йому притаманний зміст, іншими словами, властивість, яка й здійснює той виправний вплив, який передбачений кримінальним законодавством. Зазначається, що сутність штрафу має також полягати в стягненні матеріальних благ саме на користь держави, а не потерпілого, хоча така думка має право на існування в доктрині кримінального права. Це пояснюється тим, що штраф і відшкодування збитків, які виникли у зв'язку з учиненням злочину, – два діаметрально протилежні заходи. У першому випадку, виплачуючи штраф, неповнолітній відшкодовує збитки, заподіяні в глобальному масштабі, на державному рівні. Тобто отримує покарання за посягання на суспільні відносини, які захищаються кримінальним законодавством. В іншому ж випадку злочинець відплачує саме потерпілій особі, тобто він просто відшкодовує завдані збитки, хоча мета покарання в цьому разі не реалізується. Підсумовується, що штраф як покарання неповнолітніх натеper – явище, що недостатньо досліджене й потребує подальших наукових розвідок. Як свідчать статистичні дані, указане покарання нечасто застосовується як до дорослих, так і до підлітків, що зумовлюється низкою процесуальних проблем, а також його недоведеною ефективністю.

Ключові слова: неповнолітній, штраф, кримінальне законодавство, покарання, матеріальні блага, грошове стягнення, Кримінальний кодекс України, кримінальна відповідальність.

In the article the author gives a brief description of the institute of punishment of minors in the criminal law of Ukraine. Particular attention is paid to this type of punishment as a fine. Attention is drawn to the fact that the legislative term "fine" set out in the Penal Code of Ukraine is somewhat outdated and does not correspond to current realities. The author points out that criminal and financial penalties are diametrically opposite types of penalties, whereby a financial penalty is a more independent and full-fledged impact, since it is not replaceable by other opposing penalties, unlike a criminal fine that can be replaced by community service or correctional labor. It is noted that criminal punishment should have an individual content, only to it, in other words - a property that exerts the corrective influence provided for by the criminal legislation. It is noted that the essence of the fine should also be to recover material goods for the benefit of the state and not the victim, although such an opinion is entitled to exist in the doctrine of criminal law. This is due to the fact that the fine and compensation for damages arising from the commission of the crime are two diametrically opposite measures. In the first case, by paying the fine, the minor indemnifies the damage caused globally at the state level. That is, he is punished for interfering with public relations, which are protected by criminal law. Otherwise, the offender reimburses the victim, that is, he simply compensates for the damage, although the purpose of punishment in this case is not realized. It is summarized that the fine as punishment of minors today is a phenomenon that is not well researched and needs further scientific investigation. As the statistics show, this punishment is infrequently applied to both adults and adolescents, which is caused by a number of procedural problems and its unproven efficiency.

Key words: juvenile, fine, criminal law, penalties, material goods, pecuniary penalties, Criminal code, criminal liability.

Кримінальне законодавство – складний феномен, який потребує ретельних і регулярних досліджень. Саме шляхом наукових пошуків можна виявити слабкі місця та розробити алгоритм їх подолання. Натеper вітчизняне законодавство перебуває в певній статистиці, що можна пояснити прагненням законодавця забезпечити нормальне функціонування інших галузей, які були б здатні покращити економіко-політичне становище України. Варто зазначити, що з прийняттям у 2001 році чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України вже зроблено низку рішучих кроків, серед яких – введення в дію інституту кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх, які сьогодні є привілейованою категорією суб'єктів кримінальної відповідальності. Однак негативним є те, що з 2001 року майже жодна норма не піддавалася редагуванню, що свідчить про втрату інтересу законодавця до цього кримінально-правового інституту, у зв'язку з чим утрачається й дієвість останнього. Особливо це стосується окремих видів покарання, щодо яких сьогодні ведуться палкі наукові дискусії, одним із таких покарань є штраф. Отже, ураховуючи зазначене, уважасмо за доцільне зупинитися на розгляді інституту покарання неповнолітніх і безпосередньо штрафу більш детально.

Отже, не є таємницею, що глобальний феноменологічний зміст інституту покарання неповнолітніх полягає у створенні умов, за яких мета покарання – перевиховання

злочинця – досягатиметься в мінімально кримінально-патологічних умовах, тобто за економії репресії. Це пояснюється низкою факторів: розумовою та психологічною незрілістю неповнолітніх, їхніми фізіологічними особливостями тощо. Саме тому під час вирішення питання про допустимість того чи іншого виду покарання для застосування до неповнолітніх має бути врахована низка спеціальних принципів. Одним із таких принципів є принцип урахування біосоціальних і психофізіологічних особливостей неповнолітніх у законодавстві та правозастосовній практиці.

Є. Назимко вказує, що якщо вести мову про ієрархію принципів (на що звертається увага в кримінально-правовій науці [2, с. 132]), то саме цей принцип є головним для інституту покарання неповнолітніх, ювенального кримінального права. Таке твердження зумовлене тим, що принцип, який розглядається, продиктований «духом» ювенального кримінального права, інші ж принципи інституту покарання неповнолітніх походять із «букви» закону, більшою мірою зі джерел міжнародного права. Зрозуміло, що існування ювенального кримінального права пояснюється насамперед соціально-демографічними особливостями неповнолітніх, низкою специфічних ознак, що вирізняють їх від інших осіб. Це зумовлене як віковими особливостями, так і роллю цих осіб у житті суспільства. Як стверджував Е. Феррі, дослідження біологічного й соціологічного

змісту в покаранні неповнолітніх являє собою основу та метод теорії протидії злочинності [3, с. 7; 4, с. 78–79]. Це дуже правильна теза, оскільки вже декілька століть поспіль не існує сталої думки щодо факторів, які відіграють провідну роль під час вирішення причини виникнення девіацій у тієї чи іншої особи. Представники різних кримінологічних шкіл убачали останні або в її антропологічних (чи біологічних) властивостях, або в проблемах, які виникли під час соціалізації злочинця, тобто так чи інакше пов'язані з його оточуючим середовищем і способом життя. Отже, натепер кримінальне законодавство потребує нових підходів до низки видів покарань неповнолітніх. Одним із таких покарань є штраф.

Штраф – один із декількох видів покарань, поняття якого визначене безпосередньо в законі. Відповідно до ч. 1 ст. 53 КК України, «штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині цього Кодексу...». Українські криміналісти в більшості схвально ставляться до такого визначення й використовують його в дослідженнях. Лише В. Попрас, намагаючись пов'язати законодавче визначення штрафу із загальним поняттям покарання (ч. 1 ст. 50 КК України), дає розширене визначення цього виду покарання як «заходу примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в учиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні її права власності на певну суму коштів». Видається, що подібне уточнення не позбавлене підстав, однак воно може мати хіба що доктринальне значення. Нинішнє законодавче поняття штрафу цілком відповідає потребам практики законотворення та правозастосування, а тому може бути збережене й на майбутнє [6, с. 7]. Ми не зовсім погоджуємося з указаною думкою, оскільки нині законодавче поняття «штраф», викладене в КК України, є дещо застарілим і не відповідає сучасним реаліям. Варто вказати, що сьогоденні поняття «грошове стягнення» розуміється вченими по-різному. Більш широко ця дефініція розглядається в межах кримінального процесу, утім це не позбавляє її сенсу для використання в науці кримінального права.

Визначення грошового стягнення в чинному Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України не сформульовано. Тож науковці наводять різні погляди із цього приводу. На думку І. Гловюк та А. Мурзановської, грошове стягнення є заходом забезпечення кримінального провадження, який застосовується до учасників кримінального провадження за невиконання процесуальних обов'язків без поважних причин, пов'язаний із несприятливими наслідками в покладенні на особу обов'язку зазнати обмеження майнового характеру в розмірі, визначеному КПК України [7, с. 339]. Це визначення нечітко передає сутність грошового стягнення, оскільки автори пов'язують його з обмеженнями майнового характеру, які можуть бути значно ширшими, аніж стягнення коштів. При цьому у визначенні слушно вказано на значення поважних причин невиконання обов'язку особою. Також у науковій літературі під накладенням грошового стягнення розуміють захід забезпечення кримінального провадження, який полягає в грошовому стягненні, що накладається на учасника кримінального провадження за невиконання процесуальних обов'язків, у випадках і розмірах, визначених КПК України [8, с. 198]. Порівнюючи запропоновані дефініції, можна дійти висновку, що їх автори дещо плутаються в основних складниках феномена грошового стягнення. На нашу думку, правильним буде вважати, що законодавець під останнім розуміє накладення обмеження, котре полягає у вилученні саме грошей, без можливості їх заміни іншими матеріальними благами, оскільки в такому разі логічніше було б казати про стягнення майнових або матеріальних благ.

Представники харківської школи кримінального процесу впевнені, що грошове стягнення – це захід забезпечення кримінального провадження, сутність якого поля-

гає в накладенні на учасника кримінального провадження обов'язку сплатити в установленому законом розмірі грошову суму за невиконання ним у визначених законом випадках процесуальних обов'язків, що застосовується під час досудового розслідування за рішенням слідчого судді, а в судовому провадженні – суду [9, с. 269]. Також під накладенням грошового стягнення розуміють захід забезпечення кримінального провадження, який полягає в грошовому стягненні, що накладається на учасника кримінального провадження за невиконання процесуальних обов'язків, у випадках і розмірах, визначених КПК України [10, с. 198]. Отже, більшість учених розуміють під грошовим стягненням вилучення саме грошей. Однак наявність значної кількості підходів і дефініцій, зумовлених відсутністю єдиного закріпленого поняття в законі, призводить до виникнення колізій і проблем під час здійснення практичної діяльності. На нашу думку, *грошове стягнення – примусовий захід, який полягає в накладенні на особу в установленому законом порядку обов'язку сплатити певну грошову суму, що застосовується під час досудового розслідування за рішенням слідчого судді, а в судовому провадженні – суду*. Уважаємо, що таке поняття є більш універсальним і може застосовуватися як у межах кримінального процесу, так і в межах кримінального права. Однак при цьому не можна не відмітити той факт, що наявність у ст. 53 КК України вказівки на те, що кримінальний штраф – грошове стягнення, є не зовсім правильною. У законі передбачено можливість застосовувати до неповнолітніх не тільки грошове стягнення, а й майнове як заміну грошам.

Про це зазначено й у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004 № 5, де вказано, що судам варто мати на увазі, що, згідно зі ст. 99 КК України, штраф застосовується лише до тих неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення. З урахуванням цього суди повинні досліджувати докази щодо наявності в неповнолітнього достатнього для сплати штрафу доходу, коштів або майна та наводити у вирок відповідні мотиви прийнятого рішення [11]. Отже, убачається недоречною законодавча вказівка щодо того, що під штрафом необхідно розуміти виключно грошове стягнення.

На окрему увагу заслуговує також розмежування кримінально-правового та фінансового штрафу. Отже, кримінально-правовий і фінансовий штраф можна розмежувати за такими критеріями. По-перше, кримінальні штрафи визначаються виключно КК України, фінансові штрафи – різноманітними законами та підзаконними нормативно-правовими актами у фінансовій сфері. По-друге, кримінальний штраф застосовується виключно судом, фінансовий штраф – здебільшого в позасудовому порядку вповноваженими органами виконавчої влади держави. По-третє, юридико-фактичною підставою застосування кримінального штрафу є вчинення злочину, фінансового штрафу – фінансового правопорушення. По-четверте, суб'єктами застосування кримінального штрафу є виключно фізичні особи, суб'єктами ж застосування фінансового штрафу є як фізичні, так і юридичні особи. По-п'яте, процедура застосування фінансового штрафу є значно спрощеною порівняно з кримінальним штрафом, який є видом покарання. По-шосте, кримінальний штраф може бути замінений на інший вид покарання, фінансовий штраф здебільшого не замінюється на інший вид фінансово-правових санкцій. По-сьоме, кримінально-правовий штраф може бути як основним, так і додатковим покаранням, фінансовий же штраф застосовується як основний вид стягнення. По-восьме, метою кримінального штрафу є покарання злочинця, метою ж фінансового штрафу є як покарання, так і компенсація завданих фінансовим правопорушенням збитків [12, с. 112]. Отже, кримінальний і фінансовий штрафи є діаметрально протилежними видами стягнень, при цьому, як видається, фінансовий штраф є більш

самостійним і повноцінним видом впливу, оскільки не піддається заміні іншими протилежними покараннями, на відміну від кримінального штрафу, який можна замінити громадськими або виправними роботами. Хоча необхідно відмітити, що кримінальне покарання повинно мати індивідуальний, лише йому притаманний зміст, іншими словами, властивість, яка й здійснює той виправний вплив, який передбачений кримінальним законодавством.

Загалом зміст правообмежень кожного окремого виду покарання є такою його властивістю, яка, з одного боку, дає змогу більш повно розкрити сутність цього виду покарання, а з іншого – відрізнити цей вид покарання від інших. При цьому практично всі види покарань, що передбачені чинним кримінальним законодавством України, пов'язані з певним комплексом правообмежень для особи, якій вони призначаються. Разом із тим у кожного з них є певне головне правообмеження, що й визначає його сутність як самостійного виду покарання. Для штрафу таким головним правообмеженням є обмеження права власності особи, яка вчинила злочин, на певну суму грошей, що законно їй належать [6, с. 7–8]. Кримінальне покарання априорі являє собою захід, який передбачає зменшення обсягу прав і свобод злочинця, що зумовлено або прагненням запобігти його подальшій кримінальній поведінці, або бажанням покарати за вже вчинене діяння. Сутність покарання полягає в тому, що вплив спрямовується на законний блок прав, які закріплені на законодавчому рівні, зазвичай у Конституції України. Що стосується штрафу, то необхідно вказати, що в цьому випадку покарання спрямоване на обмеження права власності.

Конституція України, встановлюючи в ч. 4 ст. 41 заборону на протиправне позбавлення права власності, тим самим допускає можливість його правомірного обмеження, зокрема, й під час застосування покарання у вигляді штрафу. Зрозуміло, що обмеження права власності під час застосування штрафу часто пов'язане з обмеженням засудженого й у деяких інших правах: від права на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції) до права на зайняття підприємницькою діяльністю (ст. 42 Конституції), права на освіту (ст. 53 Конституції) та деяких інших прав, реалізація яких виявиться вельми ускладненою, а то й зовсім неможливою без тієї суми грошей, яку засуджений сплатив державі як штраф. Однак такі правообмеження є похідними, до того ж не обов'язково можуть мати місце в разі застосування штрафу. Основним же й неминучим правообмеженням цього виду покарання є саме обмеження права власності, причому не на будь-які об'єкти такого права, а лише на такий специфічний його об'єкт, як гроші (ст. ст. 177, 179, 192 Цивільного кодексу України) [6, с. 7–8]. На нашу думку, сутність штрафу повинна також полягати в стягненні матеріальних благ саме на користь держави, а не потерпілого, хоча така думка має право на існування в доктрині кримінального права. Така

наша позиція може бути пояснена тим, що штраф і відшкодування збитків, які виникли у зв'язку з учиненням злочину, – два діаметрально протилежні заходи. У першому випадку, виплачуючи штраф, неповнолітній відшкодовує збитки, заподіяні в глобальному масштабі, на державному рівні. Тобто отримує покарання за посягання на суспільні відносини, які захищаються кримінальним законодавством. В іншому ж випадку злочинець відплачує саме потерпілій особі, тобто він просто відшкодовує завдані збитки, хоча мета покарання в цьому випадку не реалізується.

Особливістю штрафу є також те, що він може бути призначений не кожному неповнолітньому, а лише тому, хто має самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Однак, за справедливим зауваженням В. Бурдіна, «указівка на те, що неповнолітнім штраф призначається лише в разі наявності в них самостійного доходу, коштів або майна, тільки підкреслює, що наявність майна, коштів або доходу в неповнолітнього, як правило, рідкість, а тому за їх відсутності штраф будуть фактично сплачувати батьки або інші особи». Самостійний дохід неповнолітнього може складатися із заробітної плати при постійній чи тимчасовій роботі, доходу від підприємницької діяльності, відсотків від акцій тощо. Власними коштами неповнолітнього можуть бути кошти на рахунках у банках, подаровані неповнолітньому або отримані ним у спадщину, тощо. Власне майно неповнолітнього – це те, власником якого він є, тобто куплене ним, подароване йому чи передане в спадщину, у тому числі майно, що перебуває в спільній власності (стягнення штрафу може бути звернене на нього за можливості виділення частки неповнолітнього в натурі або в грошовому вираженні й у межах цієї частки). Варто підтримати думку В. Бурдіна, що «суд, засуджуючи неповнолітнього до сплати штрафу, повинен особливо ретельно дослідити це питання, щоб виконання цього покарання не перенеслося на батьків неповнолітнього. У тих випадках, коли буде встановлено, що за неповнолітнього фактично сплатили штраф інші особи, зокрема батьки, таке покарання варто вважати невиконаним» [6, с. 7–8]. Саме вимога наявності в неповнолітнього власного матеріального забезпечення якнайкраще ілюструє майнову сутність цього виду покарання, котре має полягати в обмеженні саме його права на володіння певними благами.

Отже, штраф як покарання неповнолітніх на тепер – явище, що недостатньо досліджене та потребує подальших наукових розвідок. Як свідчать статистичні дані, указане покарання нечасто застосовується як до дорослих, так і до підлітків, що зумовлюється низкою процесуальних проблем, а також його недоведеною ефективністю. Указане свідчить про нагальну потребу в перегляді основних підстав та умов застосування до неповнолітніх цього виду покарання, а також урегулюванні нормативної реалізації покарання у вигляді штрафу для неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журбелюк Г.В. Кримінальне покарання як комплексна проблема : деякі історико-правові аспекти. *Наукові записки. Т. 21 : Юридичні науки*. 2003. С. 56–66.
2. Шаблістий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС; Ліра, 2015. 420 с.
3. Ферри Э. Эволюция экономической и эволюция социальная. Доклад, прочитанный в группе студентов-коллективистов, в Париже. Санкт-Петербург : Знание, 1906. 32 с.
4. Назимко Є.С. Принципи інституту покарання неповнолітніх. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1. С. 75–89.
5. Трунов И.Л. Уголовно-правовые проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних. *Российская юстиция*. 2007. № 10. С. 2–10.
6. Пономаренко Ю.А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : науковий нарис. Харків : Право, 2012. 80 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с.
8. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
9. Кримінальний процес : підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація. Харків : Право, 2012. Т. 1. 768 с.
11. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.
12. Трипольська М.І. Правова характеристика фінансового штрафу. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2013. № 1. С. 110–114.